

مقاله پژوهشی

جستاری بر سیر تحول سازمان فضایی شهر تاریخی
شوشتر پیش از دوره اسلامی*

آرزو افشارباقری

دانشجوی دکتری، گروه معماری، دانشکده معماری، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران.

علی عمرانی پور**

دانشیار، گروه معماری، دانشکده معماری، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران و دانشگاه کاشان، ایران.

محسن وفامهر

استاد، گروه معماری، دانشکده معماری، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۲۹ تاریخ قرارگیری روی سایت: ۱۴۰۴/۰۱/۰۱

چکیده شهر تاریخی شوشتر، به عنوان حاکم نشین دشت خوزستان تا دوره قاجار، تحت تأثیر آب و موقعیت قرارگیری نسبت به رودخانه شکل گرفته و استقرار هسته شهر متأثر از این دو بوده است. این پژوهش با روش تاریخی-تفسیری، اثرگذاری عنصر طبیعی آب و رودخانه، عناصر انسان ساخت شهری، فعالیت‌های انسانی مانند کشاورزی و فعالیت‌های مرتبط با آب را در پیوند با تاریخ بر سازمان فضایی این شهر بررسی می‌کند. هدف پژوهش، بازنمایی عوامل و مؤلفه‌های سازنده سازمان فضایی شهر پیش از دوره اسلامی است تا انتظام درونی این شهر را بازنمایی کند. روش پژوهش، شامل مطالعه اسناد، مدارک و مستندات تاریخی، با جست‌وجو در حوادث، اتفاقات و شرایط اثرگذار در پیدایش شوشتر تاریخی و با روایت و تفسیر تاریخ، سازمان فضایی دوره تاریخی پیش از اسلام این شهر بررسی می‌شود. سپس، به شیوه مصاحبه با صاحب نظران این حوزه، یافته‌ها و مشاهدات میدانی، راست آزمایی می‌شود. جمع بندی پژوهش نشان می‌دهد، آب، به عنوان عنصر تأثیرگذار در سازمان فضایی این شهر، سبب رونق آن شده است. نتایج، نشان از تناقضات بین یافته‌های باستان شناسی، اسناد و کتب تاریخی دارد. لذا، با یافتن این تناقضات، تصویر درست‌تری از سازمان فضایی این شهر در دوره پیش از اسلام ایجاد شد. در نهایت، اصلی‌ترین عامل ایجاد سکونت در دشت میاناب، وجود عنصر طبیعی آب و رودخانه کارون بوده است و مکان یابی هسته شهر شوشتر در نقطه‌ای استراتژیک و متناسب با بستر طبیعی و عنصر آب، نقطه آغازین شکل‌گیری سازمان فضایی این شهر بوده است. ارزش‌های مذهبی، اقتصاد، سیاست، نیازها و فعالیت‌های زیستی تحت تأثیر بستر طبیعی تکوین یافته‌اند.

واژگان کلیدی شوشتر، شهر تاریخی، ساسانیان، سازمان فضایی، سیر تحول.

می‌شوند (راولینسون، ۱۳۶۲، ۸۹-۹۷). رودخانه و موقعیت قرارگیری شهر، دو عامل اثرگذار در دفاع از این شهر، هنگام ورود اعراب مسلمان و ایجاد محدوده شهر بوده‌اند (کرزن، ۱۳۸۸، ۳۸۲-۴۴۸).

وجود شهر دستوا، توجه به رودخانه، ساخت پل بندها، تأسیسات آبی و تبدیل شهر شوشتر به مرکز مدیریت آب دشت‌های پایین دست رودخانه، ساخت دژ حکومتی شهر، به کارگیری اسیران رومی در توسعه شهری، دیبابافی و در کنار آن، تغییرات و تحولات سیاسی و اجتماعی صورت گرفته در دوره ساسانی بر سازمان فضایی شهر تأثیرگذار بوده است. این عوامل و در کنار آن نظم شهری، نقش اجزا و عناصر شهری و روابط میان آن‌ها، سازمان فضایی شهر را تشکیل می‌دهند. سازمان فضایی شهر، نظم میان نقش عناصری است که شهر را به

مقدمه شهر تاریخی شوشتر به علت شرایط مناسب طبیعی و قرارگیری حد فاصل کوهستان و دشت، مانند برخی از شهرهای دشت خوزستان، شکل و سازمان متمایزی به خود گرفته است. این شهر به استناد متون و کتب تاریخی، از زمان شکل‌گیری تا عصر قاجار، مرکز ایالت خوزستان بوده است. در پی حوادث تاریخی، موقعیت خود را از دست داده و رفته رفته در گوشه‌ای از تاریخ مغفول می‌ماند. این شهر در دوره‌های تاریخی چون ساسانیان تحولات زیادی را متحمل شده و در این دوره به مرکز صنعتی در دشت خوزستان تبدیل شده است. در این دوره، شهر، تأسیسات آبی و عناصر مرتبط با آب، در کنار هم رشد کرده و سبب شکل‌گیری شهری جزیره وار

**نویسنده مسئول ۰۹۱۲۳۷۰۱۰۹۴ a.omrani@ut.ac.ir

عنوان یک سیستم معرفی می‌کند (Mansouri, 2007, 51). اگر سازمان فضایی شهر در دوره پیش از اسلام را مرکب از مناطق جداگانه با رعایت اهمیت ساکنان و متولیان در مکان بایی آن شهر بدانیم (ibid., 53) و عواملی شامل عناصر ساخته دست آدمی، محیط طبیعی، فعالیت‌ها، جریانات و سیستم های حرکتی انسان و تمامی نیروهای زندگی شهری که زمان پلی واسط میان آنهاست را مؤثر بر سازمان فضایی شهر معرفی کنیم (حبیب، ۱۳۸۵، ۸)، باید دید شهر تاریخی شوشتر نیز از این اصل تبعیت می‌کند یا خیر. سؤال اصلی این پژوهش بررسی سیر تحولات سازمان فضایی شهر تاریخی شوشتر (پیش از دوره اسلامی) و چگونگی انسجام میان عناصر و اجزا شهری است که در روند منطقی تکامل شهر جایگاه خود را یافته و به دور از بروز هرگونه هرج و مرج و آشفتگی، چارچوبی نظام مند به شهر بخشیده اند. آب و رودخانه به عنوان عنصر طبیعی، عناصر شهری به عنوان عناصر انسان ساخت، کشاورزی و فعالیت‌های مرتبط با آب به عنوان فعالیت‌های انسانی و تاریخ به عنوان زمان، عوامل بررسی شده در این پژوهش هستند. این پژوهش به دنبال پاسخ به این سؤال است که سازمان فضایی شهر شوشتر در دوره پیش از اسلام از چه ویژگی‌هایی برخوردار بوده است و عواملی همچون عناصر طبیعی، عناصر انسان ساخت، فعالیت‌های انسانی و زمان چه اثری بر سازمان فضایی این شهر داشته‌اند؟

روش پژوهش

پژوهش پیش‌رو بر روش تاریخی-تفسیری استوار است و با ارائه یک روایت تاریخی به یاری اسناد، مدارک و مستندات تاریخی به بررسی حوادث، اتفاقات و شرایط اثرگذار در سازمان فضایی پیش از دوره اسلامی می‌پردازد. به منظور انجام این پژوهش، نخستین اقدام پس از مشخص شدن حدود مسئله، جمع‌آوری اطلاعات از منابع اسنادی و مدارک بوده است. از آنجا که جمع‌آوری اطلاعات از طریق متن کاوی و با بررسی منابع دست اول و مدارک انجام پذیرفت، لذا به تحلیل اولیه و تطابق اسناد تهیه شده توجه شد و با تحلیل به تغییرات و تحول ارزش‌ها و وقایع تاریخی و همچنین، مصاحبه با صاحب‌نظران در حوزه باستان‌شناسی، تاریخ و معماری، برخی از ابهامات در زمینه کالبد شهر برطرف شد و تصویری حدودی از سازمان فضایی شهر شوشتر در دوره ساسانی به دست آمد. این تصویر ضمن مستندنگاری، ارزیابی و راستی‌آزمایی شد.

پیشینه پژوهش

مطالعات انجام شده مرتبط با این پژوهش در دو دسته قابل تقسیم‌بندی است: دسته اول منابعی هستند که به بررسی سازمان فضایی شهر می‌پردازند. نطاق و حسین‌زاده (Nattagh & Hosseinzadeh, 2023) سیر تحولات سازمان فضایی شهر مشهد را مورد بررسی قرار داده‌اند. ابرقویی فرد و منصوری

دسته دوم، کتب و منابعی است که به توصیف، بررسی تحولات تاریخی، جغرافیایی و معرفی مساجد، بقعات و سازه‌های آبی در شهر شوشتر پرداخته‌اند. کتاب‌هایی چون تاریخ شوشتر (شرف‌الدین، ۱۴۰۲)، تاریخ جغرافیایی خوزستان (پورکاظم، ۱۳۸۳)، خوزستان و تمدن دیرینه آن (افشارسیستانی، ۱۳۷۳)، دیار شهریاران (اقتداری، ۱۳۷۵)، گزارش‌های باستان‌شناسی و یادداشت‌هایی در باب کاوش‌های صورت گرفته در شوشتر توسط مقدم، رهبر، علیزاده، درخشی صورت پذیرفته‌اند. مقدم (Moghaddam, 2012b) در کتابی با عنوان «توسعه سکونتگاهی در حوضه رودخانه کارون، دشت خوزستان علیا» به بررسی سکونتگاه‌های رودخانه کارون و دشت خوزستان پرداخته و بیان می‌کند، استقرار هخامنشیان برخلاف ایلامی‌ها که با فاصله بیشتر و در جانب شرقی‌تر کارون بودند، به سمت غرب در دشت سیلابی کارون افزایش یافت و در دوره اشکانیان وسعت و تعداد سکونتگاه‌های بخش شمالی دشت میاناب افزایش یافت و بیشتر در اطراف دشت سیلابی کارون و کانال داریون متمرکز شدند. همچنین، سیاهپوش و همکاران (Ahmadi Siahpoush, et al., 2020) در پژوهشی با بررسی روند شکل‌گیری و دگرگونی ساختار کالبدی-فضایی شوشتر در عصر ساسانی پرداخته و بیان داشته‌اند که رض شهر در مقایسه با شازستان، اهمیت بیشتری داشته و مسجد جامع در خارج از هسته اولیه شهر در مکانی که ظرفیت لازم برای توسعه شهری نداشت، ساخته شد و بازار در امتداد مسیر مسجد تا دروازه شادروان شکل گرفت. لطفی (۱۳۹۲) در پایان‌نامه «نقش آبرسانی در شکل‌گیری ساختار کالبدی شهر

شوشتر» و افشارباقری (۱۳۸۷) در پایان نامه‌ای با عنوان «بازگشت به خویشتن، پیشنهاده‌الگوی مسکن در بافت تاریخی شهر شوشتر، نمونه موردی: محله عبدالله بانو» به بررسی بافت کهن این شهر پرداخته‌اند. در میان مقالات و کتب بررسی‌شده، بیشترین توجه بر آثاری است که در فهرست جهانی یونسکو به ثبت رسیده‌اند. اگرچه پژوهش‌های بررسی شده در حوزه‌های مختلفی مانند جغرافیای تاریخی، بررسی اسناد تاریخی، بررسی گزارش‌های باستان‌شناسی صورت پذیرفته است و دارای تنوع و پراکندگی موضوعی هستند. اما در این پژوهش‌ها به تکوین سازمان فضایی شهر شوشتر پیش از دوره اسلامی و مسئله شهر توجه نشده است. وجه تمایز پژوهش پیش‌رو در مقایسه با سایر مطالعات صورت گرفته، علاوه بر مصداق مطالعه شده، بررسی سیر تحول سازمان فضایی شهر شوشتر پیش از دوره اسلامی با اتکا به منابع کتابخانه‌ای و متون تاریخی و بررسی نقش عوامل و اجزای شهری در ارتباط با یکدیگر است که در دیگر منابع بدان پرداخته نشده است.

• مفهوم سازمان فضایی

شهر، محدوده‌ای تصرف شده از فضا است که عناصر زندگی انسان، اعم از مادی و معنوی، در آن مستقر می‌شوند. شهر در ابتدا وجود نداشته است؛ اما به تدریج و به دنبال تعریف نیازهای زیست انسان، عناصری پدید می‌آید که در تعامل با یکدیگر در محیط استقرار می‌یابند و قلمرو وابسته به ذهن و فعالیت انسان را می‌سازد که شهر نامیده می‌شود (Mansouri, 2007, 51). این تعریف از شهر، موجودیت آن را به مثابه یک سیستم مطرح می‌کند. بر این اساس، شهر به عنوان یک کلیت واحد دارای سازوکاری از اجزا، عناصر و یا به بیانی دیگر، انتظام درونی است که سازمان فضایی نامیده می‌شود (Zekavat, 2011, 53). فعالیت‌ها و مقاصد اشخاص در چگونگی ارتباط اجزا تشکیل دهنده آن مؤثر بوده و نهایتاً زمان که منعکس کننده رفتار است، نقش آفرینی می‌کند (راپاپورت، ۱۳۹۲، ۲۰۱-۲۰۸). برای تشخیص نظم حاکم بر اجزای این سیستم، لازم است عناصری به عنوان شاخص‌های سازمان فضایی معرفی و رابطه میان آن‌ها در شهر بررسی شود. قلمرو، هسته یا مرکزیت، ساختار و کل‌های کوچک از عناصر شاخص سازمان فضایی شهر شمرده می‌شوند که تشخیص آن‌ها فراتر از ویژگی‌های شکلی است (Mansouri, 2007, 51) مطابق با تعاریف و چهارچوب تعریف شده برای این پژوهش، مؤلفه‌های سازمان فضایی شهر مبتنی بر چهار ویژگی بررسی خواهد شد. آب و رودخانه به عنوان عنصر طبیعی، عناصر شهری به عنوان عناصر انسان‌ساخت، کشاورزی و فعالیت‌های مرتبط با آب به عنوان فعالیت‌های انسانی و تاریخ به عنوان زمان است.

• سیر تاریخی شکل‌گیری شهر شوشتر پیش از دوره اسلامی

رهبر در گزارش «کاوش‌های آموزشی باستان‌شناسی در دستوا شوشتر» بن مایه شوشتر را منسوب به ایلامیان می‌داند (رهبر، ۱۳۸۳، ۷-۸) و کشف آثاری همچون کارگاه‌های سفالگری و تابوت‌ها در نواحی مختلف شوشتر مانند فدک^۱، گالک^۲،

درخزینه^۳، رستم‌کواذ یا رستقباد^۴، گتوند و عقیلی در کاوش‌های باستان‌شناسی آقایان مقدم (۱۳۸۴) و رهبر (۱۳۷۶) نشان از جایگاه ویژه این منطقه در دوران باستان دارد. هخامنشیان برخلاف ایلامی‌ها که با فاصله بیشتر و در جانب شرقی‌تر کارون بودند، به سمت غرب در دشت سیلابی کارون استقرار یافتند (Moghaddam, 2012 b, 53). در دوره هخامنشی احداث سد و بند یا پل‌های بندی در فارس و خوزستان و بین‌النهرین، به‌ویژه جهت آبیاری رونق بسزایی داشت (فرشاد، ۱۳۶۲، ۲۴۴). داریوش یکم نیز برای مشروب کردن ناحیه‌ای در خوزستان که معروف به «میاناب شوشتر»^۵ است و در حدود پنجاه‌هزار هکتار زمین دارد، نهر داریان^۶ را حفر کرده و آب را به آن اراضی رسانید (ایران‌شهر، ۱۳۴۲، ۱۵۶۰). اگرچه در کتب تاریخی، داریون را منتسب به هخامنشیان می‌دانند اما در گفت‌وگو با مقدم (۱۴۰۲) که کاوش‌هایی در منطقه شوشتر انجام داده است، شواهد به‌دست‌آمده را منسوب به ساسانیان می‌داند. «کاوش‌ها و مطالعات میدانی صورت گرفته نشان می‌دهد که «نهار»^۷ داریون هم‌زمان با پل‌بند شادروان، بند میزان و دیگر اندام‌های مهم آبیاری مانند آسیاب‌ها و آبشارها در دوره ساسانی (شاپور اول) ساخته شده است» (عباس مقدم، مصاحبه شخصی، ۲۴ بهمن ۱۴۰۲).

در دوره اشکانیان وسعت و تعداد سکونتگاه‌های بخش شمالی دشت میاناب افزایش می‌یابد و بیشتر در اطراف دشت سیلابی کارون و کانال داریون متمرکز می‌شوند و شهری گسترده به نام «دستوا» در این بخش ظهور می‌یابد (Moghaddam, 2012 b, 53). در کتاب‌های نخستین اسلامی مانند کتاب ابن خردادبه یا قدامه پسر جعفر از این شهر نامی نگاشته نشده است و به نظر می‌رسد دستوا در حدودی از تاریخ ویران شده است. این ویرانی به گفته امام شوشتری در جنگ‌های نخستین اسلامی یا آشوب‌های خوارج که کانون آنها در روزگار امویان بیشتر در خوزستان بوده (امام شوشتری، ۱۳۳۱، ۲۵) و یا استقرار این شهر در مسیر سیلاب و متأثر از آن (Moghaddam, 2012 a, 52) بوده است. به‌رحال این شهر رفته رفته اهمیت خود را از دست داده و در پی جنگ‌های نخستین دوره اسلامی، مردم این شهر به شوشتر کوچ کرده و به باروی این شهر پناه جسته‌اند. وجود محله‌ای به نام دستوا در شهر شوشتر گواه این مدعا است.

در دوره ساسانی تعداد سکونتگاه‌های حاشیه کارون در نتیجه فعالیت‌های سیلابی این رود کاهش یافته و سکونتگاه‌ها و شهرهای جدیدی در جوار کانال گرگر به وجود می‌آید (همان، ۵۲). در این دوره، شهرها به امر شاه و به نام «شهر شاهی» ساخته می‌شدند یا حاصل بروز پدیده‌ها و اتفاقات ارزشمندی نظیر پیروزی در جنگ‌های بزرگ بودند و یا در منطقه‌ای سوق الجیشی بنیان و با گذشت زمان گسترش می‌یافتند (کریمیان، ۱۳۸۶، ۵۴۰). شوشتر با توجه به موقعیت قرارگیری و محاط‌شدن در میان رود کارون، کانال گرگر، نهر داریون و نهر رقط^۸، همچنین مرکز مدیریت آب و تأسیسات وابسته به آن در دسته سوم قرار گرفته است. مکان

در شهر پیوسته مورد پایش قرار گیرد. قلمرو، هسته یا مرکزیت، ساختار و کل‌های کوچک از عناصر شاخص سازمان فضایی شهر شمرده می‌شوند (Mansouri, 2007, 51). بر همین اساس در این بخش به بررسی هسته اولیه شهر، محله به عنوان کلی کوچک، ساختار و حصار به عنوان محدودکننده قلمرو شهر پرداخته می‌شود.

- هسته یا مرکزیت

هسته اولیه شهر از دیدگاه ریخت‌شناسی، مشابه آنچه در شهرهایی با ساختار اندام‌وار مانند شوشتر مشاهده می‌شود، به گونه‌ای است که بخش‌های قدیمی و تجاری شهر از شبکه‌های دسترسی مترکم‌تری برخوردارند. به بیان دیگر بخش‌های قدیمی، دارای بلوک‌هایی خردتر با ابعاد کوچک‌تر است و در عوض در حاشیه جدیدتر، ابعاد بلوک‌های شهری بزرگتر می‌شوند (Ahmadi Siahpoush et al., 2020, 141-142). در مدل محوری خام شوشتر، هلالی در شرق و در حاشیه کانال گرگر تقریباً روی محلات عبدالله بانو و مقام عباس دارای تراکم بیشتری نسبت به بخش‌های دیگر شهر است و با توجه به بررسی بافت شهری، به‌خصوص در نقشه‌ها و عکس‌های هوایی قدیمی، به احتمال زیاد بخش کهن شهر را شامل می‌شود (Masoudi Nejad, 2017, 90) (تصویر ۱). مقدم ذکر می‌کند: «متأسفانه گسترش شهر شوشتر در یکی دو سده اخیر، خصوصاً باعث شده تا هسته اصلی شهر ساسانی شوشتر محو گردد. آخرین نفری که از یک محوطه بزرگ دوره ساسانی در درون شهر شوشتر دیدن کرده هنری رایت باستان‌شناس مشهور آمریکایی بوده است. او در سال ۱۳۴۸ در نزدیکی سینمای^{۱۳} شوشتر از این تپه بزرگ یاد می‌کند که متأسفانه امروزه توسعه شهری چیزی از آن برجای نگذاشته است» (عباس مقدم، مصاحبه شخصی، ۲۴ بهمن ۱۴۰۲). چهارمحالی در رابطه با این موضوع ذکر می‌کند: «گرچه روبروی سینما، ساخت و سازهای جدید صورت پذیرفته، اما شوادان‌ها^{۱۴} در برخی از آن‌ها حفظ شده است. وجود شوادان‌ها و بررسی لایه‌های خاک تا عمق قریب به سه متر نشان می‌دهد که با لایه‌های اصلی زمین روبرو هستیم، نه با دست ساخته ای انسانی. در نتیجه، این بخش صخره‌ای است. همچنین تصاویر احداث خیابان در سال ۱۳۳۰ نشان از آن دارد که در این بخش در حال صخره‌برداری بوده‌اند» (علی محمد چهارمحالی، مصاحبه شخصی، ۱۷ بهمن ۱۴۰۲).

با بررسی حدس و گمان‌های گذشته، مانند طرح شهر ساسانی رحیمیه و ربوبی (رحیمیه و ربوبی، ۱۳۵۳، ۳۵) یا شرکت مشاورین پرسین طرح و ساخت (شرکت مشاورین پرسین طرح و ساخت، ۱۳۸۸، ۲۷)، که حدود شهر ساسانی را میدان ۱۷ شهرپور کنونی پیش‌بینی کرده‌اند (تصویر ۲)، می‌توان گفت شهری با ویژگی‌های شوشتر که سازه‌ها و تأسیسات آبی در آن شکل گرفته‌اند و محاط با خندقی عظیم به نام رودخانه است و سکونت در دشت میاناب گستردگی زیادی داشته، تنها به بخش کوچکی (حدود میدان اصلی شهر کنونی) محدود نمی‌شده است. گستردگی آن

احداث این شهرها را جایی انتخاب می‌کردند که حداقل یک طرف آن متکی به کوه یا رودخانه و یا منابع طبیعی باشد تا بدین وسیله دستیابی به آن مشکل شود (پازوکی، ۱۳۷۸، ۳۰۴-۳۰۷). شوشتر نیز با شکل‌گیری در کنار رودخانه از این اصل تبعیت کرده است. با توسعه شهر در زمان ساسانیان بسیاری از پل‌ها، بندها، کانال‌ها و شبکه‌های آبرسانی تشکیل می‌شوند (Moghaddam, 2012 a, 37). پس از حفر نهر داریون، کارون در شمال شهر شوشتر به دو شعبه شرقی و غربی تقسیم می‌شود. شعبه شرقی آن کانال گرگر و شعبه غربی ماهپاریان (از قرن چهارم ه. ق به نام شطیط شناخته می‌شد) نام دارد. این دو شعبه در بند قیر باز به یکدیگر می‌پیوندند. این امر شهر شوشتر و زمین‌های واقع بین دو رودخانه را به‌صورت یک جزیره درآورده است (عنایت‌الله و همکاران، ۱۳۵۰، ۱۹۱). ابودلف (۲۸۸ ه. ق/۹۰۰ م) در کتابی به پژوهش ولادیمیر مینورسکی به دو شاخه‌شدن رودخانه کارون در غرب و شرق شهر شوشتر با نام‌های «تُسْتَر» و «مَسْرَقان» اشاره می‌کند و از آنها با نام‌های «رود اعظم» (وادی اعظم) و «رود عظیم» (وادی عظیم) یاد می‌کند^{۱۵} (مینورسکی، ۱۳۵۴، ۸۹) (تصویر ۲). حفر کانال‌ها، انهار و آب‌برها در شوشتر با هدف آبیاری دشت‌های پایین دست انجام شد. به گفته یعقوبی (۲۷۸ ه. ق)، بلاذری (۲۷۹ ه. ق)، ابودلف (۲۸۸ ه. ق) پل‌بند شادروان توسط شاپور برای بالابردن آب و تسلط بر زمین‌های شهر ساخته شد. کهن‌دژ (قلعه سلاسل) نیز در جوار رودخانه و در نزدیکی پل شادروان با هدف ایجاد امنیت در شهر و کنترل شبکه آبرسانی^{۱۶} شکل گرفت. بلاذری (۱۳۴۶) در واقعه حمله اعراب مسلمان به شوشتر و مقابله هرمان دربارۀ کهن‌دژ ذکر می‌کند: «چون هرمان این حال دید به دژ خود گریخت»^{۱۷} (بلاذری، ۱۳۴۶، ۲۴۷). همچنین، «گزارش پی‌گردی و کاوش در سال ۱۳۸۷ توسط رهبر در کهن‌دژ، آثاری مانند بخش‌هایی از بدنه کوزه و تنگ ساسانی یافت شده است که نشان از وجود این قلعه در دوره ساسانی دارد.» (رهبر، ۱۳۸۷).

همچنین شاهان ساسانی از مهارت و توان فنی اسرای جنگی در ساخت و سازهای شهری، احداث پل‌ها، سدها و جاده‌ها بهره می‌بردند.^{۱۸} میرعبداللطیف شوشتری (۱۱۷۲-۱۲۲۰ ه. ق) ذکر می‌کند: «و چون شاپور را به عمارت و آبادی شوشتر رغبتی بود، به قیصر الزام نمود که ابتدا شادروان شوشتر را بساز و چنان کن که حوالی شهر زرع مائی به توانند کرد» (شوشتری، ۱۳۶۳، ۴۶) در نتیجه، ساسانیان برای تقویت تجارت و کشاورزی، با اسکان رومیان در شهرها و افزایش فعالیت‌های انسانی، سبب تقویت و رشد مناسبات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی شدند.

• مؤلفه‌های سازنده سازمان فضایی شهر شوشتر در دوره ساسانی

همان‌طور که پیشتر اشاره شد، سازمان فضایی، نظم میان نقش عناصری است که شهر را به عنوان یک سیستم معرفی می‌کند. برای تداوم نظم مذکور، لازم است ارتباط میان عناصر سازمان فضایی

در حاشیه کانال گرگر تا حدود نهر رقط امتداد می‌یافت (عباس مقدم، مصاحبه شخصی، ۲۴ بهمن ۱۴۰۲). بدین ترتیب قلعه سلاسل (کهن دژ) و بخشی از محله عبدالله بانو، مقام عباس، سادات و دکان شمس هسته اولیه شهر را تشکیل می‌دادند. شهر به دو بخش «قلعه حکومتی» و «مردمنشین» تقسیم شده و دیوارهای دفاعی جداگانه‌ای ارگ حکومتی^{۱۵} و بخش مردمنشین را از هم جدا می‌کرده است (تصویر ۳).

- محله

در کتاب‌هایی همچون تذکره شوشتر، فردوس در تاریخ شوشتر، آثار و بناهای تاریخی خوزستان: دیار شهریاران، محل سکونت صابیان^{۱۶} که از ده‌هزار نفر متجاوز بودند (شرف‌الدین، ۱۴۰۲، ۲۸) در محدوده پل بند برج عیار^{۱۷} دانسته شده است. صابیان محله‌ای مختص خود و در جوار رودخانه داشتند، که این موضوع کشیدگی شهر را تا نزدیکی پل بند برج عیار نشان می‌دهد. باین حال، به دلیل تفاوت در ارزش‌های مذهبی، گسستی میان دو بخش «مردمنشین» شهر ایجاد شده است.

یکی از ویژگی‌های شهرهای ساسانی، استفاده از اسیران جنگی رومی و شهرنشینان سوریایی در توسعه شهری بود (Khalatbari & Partovi Moghadam, 2010, 58). شرف‌الدین در کتاب «تاریخ شوشتر» به محله‌ای فراموش شده به نام دیابافان اشاره دارد و حدود آن را نزدیک به داریون می‌داند (شرف‌الدین، ۲۱، ۱۴۰۲). با بررسی شهر ساسانی، می‌توان حدس زد که محله دیابافان که اسرای جنگی^{۱۸} در آن مشغول به صنعتگری^{۱۹} بودند، نسبت به دیگر محلات شهر فاصله داشته و در محلی نزدیک به دروازه اصلی شهر قرار گرفته باشد. در شهر تاریخی شوشتر، محلات واحدهای نیمه مستقلی بودند که همچون مجموعه‌ای از اجزای به هم پیوسته عمل می‌کردند و از طریق ساختار و مرکزیت شهر با یکدیگر در ارتباط بودند. این کل‌های کوچک، از بخش مردمنشین در کنار کانال گرگر و مجموعه آسیاب‌ها که با فعالیت روزانه مردم در ارتباط بودند (محله گرگر)، بخش صنعتی در جوار ورودی شهر (دروازه شادروان) و بخش سکونت صابیان که ارزش‌های مذهبی متفاوتی با دیگر بخش‌های شهر داشت، تشکیل شده بود (تصویر ۳).

- حصار

بر اساس آنچه ذکر شد، حدود شهر در شمال از پل بند شادروان، به عنوان دروازه اصلی شهر، آغاز می‌شد و در امتداد رودخانه کارون (شاخه ماهپاریان) با ایجاد قلعه حکومتی ادامه می‌یافت. بخش مردم نشین با فاصله از قلعه حکومتی، در حاشیه کانال گرگر رو به سمت جنوب امتداد یافته و تا پل بند برج عیار گسترش پیدا می‌کرد. سیستم دفاعی قلعه از یک سو توسط رودخانه کارون و از سوی دیگر به وسیله خندقی پیرامون دیوار دفاعی ایجاد شده بود. وجود رودخانه کارون در شمال، کانال گرگر در شرق، نهر داریون در غرب و نهر رقط در جنوب، به

تصویر ۱. محدوده پیشنهادی هسته اولیه شهر. مأخذ: احمدی سیاهپوش، ۱۳۹۹؛ Masoudi Nejad, 2017.

تصویر ۲. محدوده پیشنهادی هسته اولیه شهر. مأخذ: رحیمیه و ربوبی، ۱۳۵۳؛ شرکت مشاورین پرسین طرح و ساخت، ۱۳۸۸.

آثار فراوانی از سکونت در منطقه و در حاشیه رودخانه کارون یافته شده است. با حفر انهار داریون، کانال گرگر و نهر رقط، سکونت از حاشیه کارون سرکش به کناره گرگر منتقل شد. در کنار عامل آب و رودخانه به عنوان عنصر طبیعی و اصلی ترین عامل ایجاد و مکان یابی شوشتر، جنس زمین و نوع خاک محدوده نیز بی تأثیر نبوده است. در دوره های هخامنشی و اشکانی سکونتگاه های متعددی در اطراف دشت سیلابی کارون متمرکز شدند اما در دوره ساسانی، با به خدمت گرفتن رودخانه و استفاده بهینه از آب، فعالیت های انسانی، در شوشتر و دشت های میاناب رقم خورد تا سکونت ساکنان منطقه را تسهیل بخشند و به واسطه وجود عنصر طبیعی آب و ایجاد فعالیت های انسانی، سبب خلق عناصر مصنوع شدند که نه تنها سازمان فضایی شهر شوشتر به واسطه آن نقش بست، بلکه دشت های پایین دست این شهر را نیز تحت الشعاع خود قرار داد. با منشعب کردن رودخانه کارون به دو بخش «گرگر» و «ماهپاریان»، احداث انهار داریون، حفر کانال های آب بر و انهار منشعب از آن ها، سازه هایی مرتبط با آب، پل ها و بندها، دشت های جنوبی خوزستان آبیاری شدند و رونق یافتند و برای نظارت و مدیریت آب، دژی در کنار شاخه ماهپاریان که بخش حکومتی شهر را تشکیل می داد، احداث شد. پل شادروان به عنوان مسیر دسترسی به درون شهر بر روی شاخه شیطیط (ماهپاریان) احداث شد و دروازه شادروان، در آن نقطه شکل گرفت. از کنار دروازه شادروان، به سمت جنوب، حصار مصنوع شهر ساخته شد و شهر از سمت غرب و جنوب با حصار مصنوعی که نهر داریون و نهر رقط خندق آن بودند و از سمت شرق با حصار طبیعی (کانال گرگر) محدود و قلمرو شهر مشخص شد. در ضلع جنوبی حصار، پل بند لشکر و دروازه لشکر (عسکر) ساخته شدند، مکان یابی دروازه های شهر تابع بستر طبیعی شهر و رودخانه بود و ساختار شهر از بخش مردم نشین و دژ حکومتی عبور کرده و به سوی لبه های قلمرو امتداد یافته است.

مثابه جزیره ای، این شهر را در میان گرفته و همچون خندقی، دیوار دفاعی شهر (حصار شهر) را که در جانب غربی شهر قرار داشت، تکمیل می کرد. بر همین اساس حصار شهر را می توان به حصار طبیعی (رودخانه و کانال ها) و حصار مصنوع (دیوار دفاعی) تقسیم نمود. همچنین قلمرو شهر حدفاصل دو حصار طبیعی و مصنوع شهر قرار گرفته و با توجه به بستر طبیعی تا دوره قاجار به همین منوال باقی مانده است (تصویر ۳).

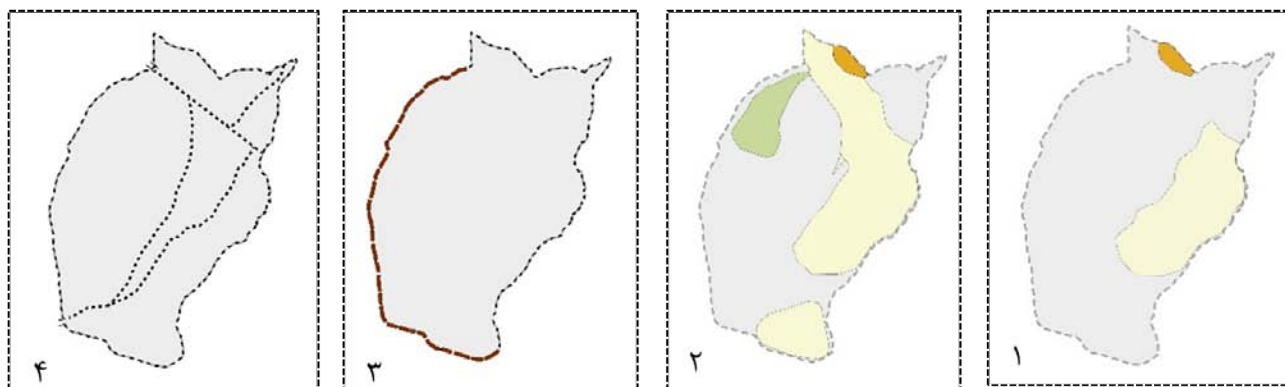
- ساختار

اگرچه در دوره ساسانی، پل بند شادروان، پل بند لشکر و پل گرگر ساخته شدند اما اهمیت پل بند شادروان در عبور و مرور و ورود به شهر، به مراتب بیش از پل لشکر و پل گرگر بود. به گونه ای که ابن بطوطه (۷۵۳ ه.ق) قرن ها بعد نیز در سفرنامه خود به این موضوع اشاره می کند: «تستر برای ورود و خروج مسافری یک در بیشتر ندارد و آن را دروازه دسبول (دزفول) می نامند» (ابن بطوطه، ۲۳۷، ۱۳۷۶) ابن بطوطه در قرن هشتم هجری قمری این دروازه را به نام دسپول یاد می کند. احتمالاً این دروازه پیش از دوره اسلامی با نام دیگری شناخته می شده است. با توجه به موقعیت آن در ابتدای پل بند شادروان، این دروازه به همین نام شناخته می شود.

با بررسی قدیمی ترین عکس هوایی این شهر (۱۳۳۵ ه.ش)، مسیر دسترسی درون شهری از پل بند شادروان آغاز شده و با گذر از کهنه دژ روبه سوی شرق ادامه یافته و در بخش مردم نشین، به مسیری حدوداً شمالی - جنوبی که در نزدیکی کانال گرگر امتداد می یابد، ختم می شود (تصویر ۳).

بحث

شوشتر به واسطه قرارگیری سر راه رودخانه کارون و موقعیت استراتژیک خود، به عنوان حد واسط شمال خوزستان و بخش های جنوبی آن، به شهری مهم در دشت خوزستان تبدیل شد. پیش از پیدایش شوشتر، به استناد مطالعات باستان شناسی،

تصویر ۳. ۱: هسته حکومتی و هسته مردم نشین ۲: محلات شامل محله دیباافان و محله صابیان ۳: محدوده شهر که از شمال، جنوب و شرق شامل حصار طبیعی و از غرب شامل دیوار دفاعی و نهر داریون است ۴: مسیرهای دسترسی. مأخذ: نگارندگان.

پی‌نوشت‌ها

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری «آرزو افشارباقری» با عنوان «نقش گذار آب در ساختار طبیعی- فرهنگی و معماری شهر تاریخی شوشتر» است که به راهنمایی دکتر «علی عمرانی‌پور» و مشاوره دکتر «محسن وفامهر» در گروه معماری دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اهواز، ایران در حال انجام است.

Fedelak. ۱

Gelalak. ۲

Darkhazine. ۳

Rostam Kovaz/Rost Qobad. ۴

۵. «در گذشته، که رود کارون در شمال شوشتر دو شاخه شده یکی غربی به نام شطیط و دیگری شرقی به نام گرگر که در بیست و پنج میل جنوب شوشتر، این دو شاخه باز به هم پیوسته رو به اهواز روان می‌شوند، در نتیجه این افتراق و اتحاد جزیره‌ای به شکل برگ بید غیرمنظم تشکیل می‌شود. که در این ایام به نام «مینو» نامیده می‌شود و در نوشتجات به مناسبت وقوع بین دو آب آن را «میناب» نامند، کلمه مینو در فارسی به معنی باغ و بهشت آمده و استعمال آن در اینجا بجاست» (امام شوشتری، ۱۳۳۱، ۱۲۳).

۶. همان داریون است. در برخی از کتب با این عنوان نگاشته شده است. در این بخش به علت استفاده از متن اصلی واژه «داریان» استفاده شده است.

۷. با توجه به انشعابات و سردهانه‌های آبگیر نهر داریون، مقدم معتقد است استفاده از واژه «نهار» صحیح‌تر است.

۸. نهر رقط منشعب از نهر داریون که در بخش جنوبی شوشتر جریان دارد و تا کانال گرگر امتداد می‌یابد و حصار آبی این شهر را تکمیل می‌نماید. نیرومند در کتاب «یادی از شوشتر» ذکر می‌کند: «رقت احتمالا همان رقه عربی و به معنی زمینی است که آب فرا می‌گیرد و به جای دیگر می‌ریزد» (نیرومند، ۱۳۸۴، ۶).

۹. «اولی همان رود تقسیم شده دجیل (کارون) است که پل بزرگی بر رویش و مسجد زیبا و وسیعی در کنارش بنا شده است. این رود به دنباله رودخانه اصلی است و دلوهای آب‌کشی و آسیاب‌های عجیبی در کنار آن قرار دارند. به گفته ابودلف آب این رود به هنگام بالا آمدن سرخ رنگ است و در ابتدا به باسیان و سپس به دریا می‌ریزد. از این رود شاخه دیگری به نام «مسرقان» منشعب و فقط از عسکر مکرّم (مکانی واقع در شرق بند قیر کنونی) می‌گذرد. از این بیان چنین برآید که سابقا دو رود برخلاف وضع امروزی در نزدیکی بند قیر به هم متصل نمی‌شدند بلکه هر کدام به‌طور مستقل جریان داشته است. همچنین ادغان می‌دارد، پل مستحکم و زیبای شادروان بر روی رود وادی الاعظم با قالبی هنرمندانه ساخته شده است. که آب‌ها را جمع و به رودخانه‌های متعدد تقسیم می‌کند و او می‌گوید: «روبه‌روی این سد مسجد علی بن موسی الرضا واقع است. وی هنگامی که در سر راه مدینه به خراسان بدان‌جا وارد شد آن را ترسیم نمود. در خوزستان آثار تاریخی مربوط به دوران ساسانی بسیار است» (مینورسکی، ۱۳۵۴، ۸۹).

۱۰. نهر داریون توسط هشت آبگیر که در بدنه شطیط و زیر قلعه قرار دارند، تأمین می‌شود. آبگیرها پس از عبور از زیر قلعه، به‌صورت نهری روباز نمایان می‌شود. در محوطه قلعه سی سران آبگیرها به چشم می‌خورند (پایگاه سازه‌های آبی تاریخی شوشتر، ۱۳۹۰).

۱۱. «هرمزبان در شوشتر که شهر اصلی و میانه پادشاهی بود و حصار مستحکمی داشت، پناه گرفت. هرمزان در نزدیکی پل شادروان، در قلعه‌ای مستقر شد این قلعه نفوذناپذیر نشان می‌داد» (بلاذری، ۱۳۴۶، ۳۳۹).

۱۲. شاپور اول، امپراتور اسیر رومی (والریانوس) را به همراه دیگر اسرا به ساختن سدی بر روی رود کارون در حوالی شوشتر واداشت (Khalatbari & Partovi Moghadam, 2010).

۱۳. سینمای شوشتر در محدوده میدان ۱۷ شهریور قرار گرفته است.

فهرست منابع

- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله. (۱۳۷۶). *سفرنامه ابن بطوطه* (ترجمه محمدعلی موحّد). نشر سپهر نقش.
- افشارباقری، آرزو. (۱۳۸۷). بازگشت خویشتن، پیشنهاد الگوی مسکن در بافت قدیم شهر تاریخی شوشتر (نمونه موردی: محله عبدالله بانو) پایان‌نامه منتشرنشده کارشناسی‌ارشد معماری. دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر
- اقتداری، احمد. (۱۳۷۵). *آثار و بناهای تاریخی خوزستان: دیار شهریاران*.

۱۴. شوادان، به‌عنوان فضای زیرزمینی در خانه که برای خنک‌شدن در گرمای شوشتر استفاده می‌شده، تعریف می‌شود. وجه تسمیه واژه شوادان، عبارتی است به نام «شوونه» در ادبیات شوشتری که به معنی آبی است که در اثر وزش نسیم خنک می‌شود (رحیمیه و ربوبی، ۱۳۵۳، ۸۲). نعیم‌ا در کتاب «دزفول، شهر آجر» ذکر می‌کند: «در لغت به معنی شو یعنی تاریک و سیاه و شیب می‌باشد. دان پسوند است که در معنی می‌شود اینجا را تاریک بدان» (نعیم‌ا، ۱۳۶۸، ۲۸).

۱۵. قلعه سلاسل دژی است بسیار بزرگ، دارای حیاط‌های مفصل و متعدد و سربازخانه‌ها، طولیله‌ها، حمام‌ها، شبستان‌ها، برج‌ها، باغچه‌ها، قورخانه‌ها، نقاره‌خانه، حرم‌خانه، آشپزخانه، قاپی‌های متعدد، حوض‌های بزرگ، حصار و خندق که اکنون بیشتر آن ویران و ساختمان‌ها برهم‌ریخته شده است (امام شوشتری، ۱۳۳۱، ۱۲۷؛ میرفتاح، ۱۳۵۵، ۷۷-۷۹).

۱۶. این قوم گروهی دینی، زنده و رازدارند و به آسانی از باورهایشان پرده بر نمی‌دارند و به‌سادگی درباره آیین‌هایشان سخن نمی‌گویند (دراور، ۱۹۳۷ به نقل از حزبایی‌زاده، ۱۳۹۰، ۳۱). قرآن مجید صابین را اهل کتاب دانسته و طبق روایت دینی، سنت دینی آنان به زمان آدم می‌رسد و پیروان حضرت یحیی هستند (محدثی گیلویی و سمندی‌زاده شوشتری، ۱۳۹۹، ۱۰۴). کاوش‌های باستان‌شناسی در سال ۱۳۸۳ توسط مسعود آذرنوش خرده سفال کتیبه‌داری از هگمتانه به‌دست‌آمد که دوره تاریخی این ظروف، در ایران و عربستان یافت شده است. براساس نگاره روی آن، این خط برگرفته از خط الیمایی در دوره اشکانی است (بشاش کنزق، ۱۳۹۲) ظرف دیگری در تالار صدف موزه آبگینه تهران وجود دارد که کاسه‌ای مندایی با نام ۱۰۹- س است. این کاسه سفالی چرخ‌ساز و به رنگ نخودی و دهانه گشاد و بدنه به صورت محدب و بدون پایه است. این سفال در شوشتر کشف شده و زمان آن را ۵ تا ۷ ه.ق تخمین زده‌اند (Fekripur et al., 2017, 85).

۱۷. لفظ برج عیار نام خشلی (دست برنج و سرهای خلخال) است که از طلا و جواهر سازند و زنان در پیش سربندند. گویند: زنی از اهل خیر برج عیار خود را فروخت و مردوار شروع بساختن این بند نمود، بعد از آن مردم دیگر از اختیار تعصبا کمک کردند تا باتمام رسید و بنام آن زن و بالاخره بنام آن خشل موسوم گردید. (شوشتری، ۱۳۶۳، ۶۳؛ حسینی مرعشی شوشتری، ۱۳۵۲، ۱۷۴)

۱۸. شاپور اول پس از گشودن شهرهای تابعه امپراطوری روم در نواحی جزیره و شام، جمعی از ساکنان آن مناطق را به داخل ایران منتقل و در شهرهای تازه تأسیس گندی شاپور و شوشتر در خوزستان و ریوآردشیر و شاپور در فارس اسکان داد (طبری، ۱۳۷۵، ج ۲، ۵۹۰؛ دینوری، ۱۳۶۶، ۷۳؛ مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۱، ۵۱۱).

۱۹. منابع عربی اسلامی مکرر به وجود و رونق مراکز نساجی و بافندگی در شهرهای خوزستان اشاره دارند که پیشینه آن به دوره ساسانی باز می‌گردد. مسعودی اشاره مستقیم به نقش اسیران رومی در بسط و توسعه صنایع بافندگی دارد: «پس از آن شاپور بدیار جزیره آمد و به دیگر دیار روم حمله برد و مردم بسیار از آنجا بیاورد و در شوش و شوشتر و دیگر شهرهای ولایت اهواز اقامت داد که توالد کردند و در آن دیار سکونت گرفتند و از آن هنگام بشوشتر دیبای شوشتری و انواع حریر و به شوش خز و بدیار نصیبین پرده و فرش بافتند و معلوم شد که هنوز هم هست» (مسعودی، ۱۳۶۹، ج ۱، ۲۵۴)؛ پیگولوسکیا نیز گسترش صنایع کارگاهی در خوزستان را مربوط به سده‌های ۳ و ۴ م. می‌داند (پیگولوسکیا، ۱۳۷۷، ۳۲۴) گویا بیشتر این کارگاه‌ها در مالکیت شاه و کارگزاران حکومتی بوده‌اند، زیرا کارگران شاغل در آن‌ها بنده و خدمتگزار شاه تلقی می‌شدند، اما به موازات آن کارگاه‌های پیشه‌وران شهری نیز پا گرفت (همان، ۳۵۵) ساسانیان به واسطه رقابت بازرگانی و تولیدی با کارگاه‌های چینی و سوری فنیقی اشتیاق وافر به تأسیس کارگاه‌های شاهی در شوش، جندی شاپور و شوشتر از خود نشان دادند (دریایی، ۱۳۸۷، ۱۰۷).

انتشارات انجمن آثار ملی.

- افشارسیستانی، ایرج. (۱۳۷۳). *خوزستان و تمدن دیرینه آن*. سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- امام شوشتری، محمدعلی. (۱۳۳۱). *تاریخ جغرافیایی خوزستان*. مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر.
- ایران‌شهر. (۱۳۴۲). *نشریه شماره ۲۲ کمیسیون یونسکو در ایران*. دانشگاه

تهران.

- بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۳۴۶). فتوح البلدان، بخش مربوط به ایران (ترجمه آذرتاش آذرنوش). انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- بشاش کنزق، رسول. (۱۳۹۲). پیدایی کاسه‌های سفالی سحرآمیز یا تله شلاطین کتیبه‌دار مندایی در ایران. در یعقوب محمدی‌فر (ویراستار)، مجموعه مقالات همایش یک روزه باستان‌شناسی هگمتانه (به مناسبت بزرگداشت استاد دکتر محمد رحیم صراف) در یکصدمین سالگرد کاوش در تپه هگمتانه. سازمان میراث فرهنگی.
- پازوکی، ناصر. (۱۳۷۸). شهر و نقش دفاعی شهرها معرفی آدریالان نیایشگاه مکشوفه دوره ساسانی در بند یان درگز. در باقر آیت‌الله شیرازی (ویراستار)، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی. سازمان میراث فرهنگی کشور.
- پورکاظم، کاظم. (۱۳۸۳). جغرافیای تاریخی خوزستان. ناشر موسسه آیات.
- پیگولوسکایا، نینا ویکتورونا. (۱۳۷۷). شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان (ترجمه عنایت‌الله رضا). انتشارات علمی و فرهنگی.
- حبیب، فرح. (۱۳۸۵). کندوکاوی در معنای شکل شهر. هنرهای زیبا. ۲۵(۲۵)، ۵-۱۴. https://jhz.ut.ac.ir/article_۱۲۳۰۴_c۰۹۹۶۸.pdf
- حبیبی‌زاده، محمد. (۱۳۹۰). صابین ایران و عراق از منظر یک مستشرق (نگاهی به کتاب مندائیان عراق و ایران نوشته لیدی دراور). ماهنامه تخصصی کتاب ماه دین ۴(۴۳)، ۳۶-۳۱. <https://www.magiran.com/p۸۶۷۹۳۴>
- حسینی‌مرعشی شوشتری، علاءالملک. (۱۳۵۲). فردوس در تاریخ شوشتر و برخی مشاهیر آن (تصحیح میرجلال الدین حسینی ارموی). انتشارات انجمن آثار ملی.
- دریایی، تورج. (۱۳۸۷). شاهنشاهی ساسانی. انتشارات ققنوس.
- دریایی، تورج و رضاخانی، خداداد. (۱۴۰۲). از جیحون تا فرات (ایران‌شهر و دنیای ساسانی) (ترجمه مریم بیجووند). انتشارات مروارید.
- دینوری، ابوحنیفه. (۱۳۸۳). اخبار الطوال (ترجمه محمود مهدوی دامغانی). نشر نی.
- راپاپورت، اموس. (۱۳۹۲). معنی محیط ساخته‌شده (ترجمه فرح حبیب). انتشارات سازمان فناوری اطلاعات و ارتباطات شهرداری تهران.
- راولینسون، سر هنری. (۱۳۶۲). سفرنامه راولینسون (ترجمه اسکندر امان اللهی بهاروند). انتشارات آگاه.
- رحیمیه، فرنگیس و ربوبی، مصطفی. (۱۳۵۳). شناخت شهر و مسکن بومی ایران در شرایط آب و هوایی گرم و نیمه مرطوب دزفول و شوشتر. دانشگاه تهران.
- رهبر، مهدی. (۱۳۷۶). کاوش باستان‌شناسی در گالاک شوشتر. گردهمایی باستان‌شناسی ایران پس از انقلاب اسلامی. سازمان میراث فرهنگی کشور. ۱۷۵-۲.
- رهبر، مهدی. (۱۳۸۳). کاوش‌های آموزشی باستان‌شناسی در دستوا شوشتر. سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری.
- رهبر، مهدی. (۱۳۸۷). فصل اول پیگردی و خواناسازی قلعه سلاسل. میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری.
- شرف‌الدین، محمد مهدی. (۱۴۰۲). تاریخ شوشتر (به روایت شیخ محمد مهدی شرف‌الدین). میراث ماندگار.
- شوشتری، میر عبد اللطیف خان. (۱۳۶۳). تحفه العالم و ذیل التحفه (سفرنامه و خاطرات میر عبدالله خان شوشتری) (ترجمه صمد وحد). انتشارات طهوری.
- شوشتری، قاضی سید نورالله. (۱۳۹۳). مجالس المومنین. بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۷۵). تاریخ طبری (ترجمه ابوالقاسم پاینده). جلد دوم و چهارم. نشر اساطیر.
- عنایت‌الله، رضا؛ کورس، غلامرضا؛ امام‌شوشتری، محمدعلی و انتظامی، علی‌اکبر. (۱۳۵۰). آب و فن آبیاری در ایران باستان. شرکت سهامی چاپ.
- فرشاد، مهدی. (۱۳۶۲). تاریخ مهندسی در ایران. انتشارات گویش.
- کرزن، جورج ناتانیل. (۱۳۸۸). ایران و قضیه ایران (ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی). انتشارات علمی و فرهنگی.
- کریمیان، حسن. (۱۳۸۶). هویت کالبدی و بصری شهرهای ساسانیان. مجموعه مقالات سومین کنگره تاریخ و معماری شهرسازی ایران، جلد پنجم، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- لطفی، مینا. (۱۳۹۲). نقش آبرسانی در شکل‌گیری ساختار کالبدی شهر شوشتر. [پایان‌نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد علوم اجتماعی]. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران.
- محمد بن عبدالله، ابن بطوطه. (۱۳۷۶). سفرنامه ابن بطوطه (ترجمه محمدعلی موحد). نشر سپهر خرد.
- محدثی گیلوایی، حسن و سمندی‌زاده شوشتری، زهرا. (۱۳۹۹). پیوند کنش اقتصادی و هویت دینی قومی صابین: مورد زرگران و میناکاران صابی در اهواز. مطالعات اجتماعی ایران. ۱۱۹-۱۰۳، ۱۱۴(۳). <https://www.doi.org/10.22034/jss.2020.244230>
- مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد. (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم (ترجمه علی نقی منزوی). تهران: شرکت مولفان و مترجمان ایران.
- مقدم، عباس. (۱۳۸۴). بررسی‌های باستان‌شناختی میانه‌ی شوشتر. سازمان میراث فرهنگی کشور.
- میرفتاح، سید علی اصغر. (۱۳۵۵). قلعه سلاسل (شهر شوشتر). نشریه بررسی‌های تاریخی، ۱۱(۲)، ۵۷-۸۴.
- مهندسین مشاور معمار و شهرساز. (۱۳۸۸). طرح حفاظت جامع بافت تاریخی شوشتر. تهران.
- مینورسکی، ولادیمیر. (۱۳۵۴). سفرنامه ابودلف در ایران (ترجمه ابوالفضل طباطبائی). انتشارات زوار.
- نعیم، غلامحسین. (۱۳۶۸). احیای مراکز خدماتی و بازار محله قلعه دزفول. [پایان‌نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد معماری]. پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
- نعیم، غلامرضا. (۱۳۶۸). دزفول شهر آجر. سازمان میراث فرهنگی کشور.
- نیرومند، محمدباقر. (۱۳۸۴). یاد از شوشتر. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- Abarghouei Fard, H., & Mansouri, S. A. (2021). Reviewing the Components of the Spatial Organization of Iranian city after Islam in the 9th- 14th AH Travelogues. *MANZAR, The Scientific Journal of Landscape*, 13(55), 20-29. <https://doi.org/10.22034/manzar.2021.240065.2070>
- Ahmadi Siahpoush, A., Ahmadi, A., & Shateri, M. (2020). The Process of Formation and Transformation of the Physical-Spatial Structure of Shushtar in the Sassanid Era and the Period of Transition from Sassanid to Lslamic Physical-Soatial Structure of Shushtar in the Sassanud Era and How it Deve;oped During the Transition from Sassanid to Lslamic. *Journal of Iran's Pre-Islamic Archaeological Essays*, 5(1), 133-150. https://iaej.sku.ac.ir/article_10211_3e78eed043de587f44c2d0a354af57b3.pdf?lang=en
- Fekripur, K., Sharifiyan, F., & Heidarpour, A. (2017). Reflection of belief in magic and sorcery in amulets and magical seals (a case study of bowls in the region between the Tigris and Euphrates and Khuzestan). *Pazhohesh Ha Ye Bastanshenasi Iran*. 7(14). 79-90. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2017.8102.1356>
- Khalatbari, A., & Partovi Moghadam, A. (2010). Historical Characteristics and Elements of Urban Society of Iran in the Late Period of Sassanid. *Tarikh Iran*, 3(2), 49-70. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20087357.1389.3.2.3.0>
- Latifi, G., Feizi, Q., & Bajelab, R. (2017). Comparative Analysis of the Emergence Forms of Spatial Organization of Iranian Cities

in Safavieh Period or Qajar era. *Journal of Greater Khorasan*, 8(26), 59-76. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22516131.1396.7.26.4.9>

- Mansouri, S.A. (2020). *The Spatial System of Iranian City In the Islamic Period*. Nazar Research Institute for Art, Architecture, and Urban Planning.
- Mansouri, S.A., & Dizani, E. (2016). *Evolution of the Spatial System in the City Qazvin (4 th- 19th A.D)*. Nazar Research Institute for Art, Architecture, and Urban Planning.
- Mansouri, S.A. (2007). *The Spatial Organization of Iranian City in Two Periods: Before and After Islam Based on the Evidences of Kerman City Evolution*. *Bagh-e Nazar*, 4(7), 50-60. https://www.bagh-sj.com/article_67.html?lang=en
- Mansouri, S.A., & Mohammadzadeh, S. (2017). *The Changes of Tabriz Spatial Organization from Early Islamic Era to Gajar Era*. *Bagh-e Nazar*, 14(51), 21-32. https://www.bagh-sj.com/article_49425_b8f8f827fc873d3dc0bfb431c7c87cc2.pdf?lang=en

- Masoudi Nejad, R. (2017). A Comparative Study of Social and Retail Bazaars: Investigating the Historical Bazaars of Dezful and Shushtar as Retail Bazaars. *Journal of Iranian Architecture Studies*, 5(10), 73-100. https://jias.kashanu.ac.ir/article_111770.html?lang=en
- Moghaddam, A. (2012a). A Note on the Gargar Irrigation System. *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 2(2), 37-49. doi: 10.22111/ijas.2014.1523
- Moghaddam, A. (2012b). *Later Village Period Settlement Development in the Karun River Basin, Upper Khuzestan Plain, Greater Susiana, Iran*. British Archaeological Reports.
- Nattagh, M., & Hosseinzadeh, M. (2023). An Investigation of Developments and Changes in Mashhad Spatial Organization. *MANZAR, The Scientific Journal of Landscape*, 15(63), 24-33. <https://doi.org/10.22034/manzar.2022.344669.2195>.
- Zekavat, K. (2011). Spatial Organization in Urban Design. *Soffeh*, 21(3), 107-122. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1683870.1390.21.3.8.0>

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Manzar journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

افشارباقری، آرزو؛ عمرانی پور، علی و وفامهر، محسن. (۱۴۰۴). جستاری بر سیر تحول سازمان فضایی شهر تاریخی شوشتر پیش از دوره اسلامی. *منظر*, ۱۷ (۷۰), ۳۴-۴۳.

DOI: 10.22034/MANZAR.2024.477793.2312
URL: https://www.manzar-sj.com/article_211564.html

